

ЗВІРИНИЙ СТИЛЬ У КУЛЬТУРІ ОЛЬВІЇ

А. С. Островецьков

У статті аналізуються матеріали, пов'язані з виробництвом та поширенням на території Ольвійської держави предметів, виконаних у так званому звіриному стилі. Робиться висновок про формування наприкінці VI—IV ст. до н. е. особливої ольвійської школи звіриного стилю.

Одним з найцікавіших історико-культурних феноменів у Північному Причорномор'ї у VII—III ст. до н. е. був так званий звіриний стиль.

Факт виробництва та побутування в античних містах на північних берегах Чорного моря речей, виконаних у звіриному стилі, був відомий давно. Але цей вельми цікавий феномен у культурному та економічному житті північнопонтійських еллінів вивчено ще не достатньо. Залишаються дискусійними питання генези та семантики образів, етнічних споживачів цієї специфічної продукції, локалізації центрів виробництва окремих груп предметів та ін.¹

Щодо Ольвії, про неї як один з центрів створення виробів у звіриному стилі вперше висловився Б. В. Фармаковський². Дослідник вважав, що це мистецтво в еллінських містах на північних берегах Чорного моря мало іонійське коріння, яке йде від хеттського мистецтва. Він також відзначав, що скіфський звіриний стиль виник під впливом грецького мистецтва. Це не виключали також Еберт, Шэфольд та ряд інших відомих учених³.

Пізніше значний внесок у вивчення проблем виробництва та характеру споживання виробів, виконаних у звіриному стилі в Ольвії, зробили Б. М. Граков, Е. О. Прушевська, В. М. Скуднова, С. І. Капошина, А. І. Фурманська⁴. Якщо виключити позицію В. М. Скуднової, яка вважала подібні знахідки на Ольвійському городищі прямим імпортом із Скіфії, то в цілому це явище розглядають як свідцтво безпосереднього скіфського впливу на античну економіку та ідеологію, а також як наявність варварського компоненту в грецькому середовищі.

Автором статті виділено особливу ольвійську школу звіриного стилю⁵, яка на нашу думку, сформувалася як симбіоз трьох стильових напрямків: іонійського, власне скіфського⁶ й опосередковано (як через греків, так і скіфів) східного, вплив яких в окремі періоди не був рівнозначним. Але первинний субстрат у цьому мистецтві становило іонійське.

Якщо свого часу Б. В. Фармаковський та його послідовники обстоювали цю тезу здебільшого ґрунтуючись на інтуїції, то новітні відкриття у Смірні, Гордоні, Мілеті, Сінопі, на о. Самосі та інших місцях, повністю підтверджують факт наявності у звіриному стилі особливого іонійського напрямку. Багато зробив для визначення його витоків та характерних рис Е. Акургал⁷, який підкреслив, що починаючи з VIII ст. до н. е. він розвивався під культурним впливом Сходу. Так, наприклад, вважається, що хетто-арамейські типи левів, сфінксів та грифонів⁸ слугували зразками для іонійських виробів. З іншого боку, М. М. Кобиліна⁹ резонно вважала, що при вирішенні цієї проблеми потрібно враховувати і характер мистецтва материкової Греції. Ми ж не виключаємо і певного впливу давньогипетського мистецтва періоду Нового царства (можливо, через посередництво Навкратіса). Про це, наприклад, можуть свідчити зображення на навкратійських скарабеях. Прекрасна підбірка таких виробів є в березанській колекції. На багатьох з них — зображення різних тварин, в тому числі і тих, що входили до bestiарію звіриного стилю¹⁰.

Важливе значення для подальшої розробки проблем походження та змісту звіриного стилю в античних містах Північного Понту, мають форми, знайдені

в останні десятиліття на території Ольвійського полісу, а також неопубліковані матеріали, що зберігаються у фондах ОАМ НАН України.

У 1975 р. на Березані В. В. Лапіним виявлено кілька ливарних форм, призначених для виготовлення виробів у звіриному стилі, та амулетів, пов'язаних з астральними культами. Нещодавно вони опубліковані Н. О. Сон¹¹.

Перш, ніж приступити до аналізу зображень на березанських формах, слід зауважити, що для визначення релігійного, міфологічного, соціального та інших чинників окремих образів звіриного стилю, що побутували серед мешканців Ольвійського полісу в архаїчний та ранньокласичний часи, неабияке значення має знахідка В. В. Лапіним у тому ж 1975 р. на Березані кістяної платівки з графіто. На зовнішньому боці читаємо: «Сім: вовк слабій (німеїчний, безсилий); сімдесят: лев грізний (могутній, страшний); сімсот: лучник (стрілець) дружній — подарунок силою лікарняною; сім тисяч: дельфін розумний (мудрий) — мир Ольвійському полісу; благословляю (вважаю щасливими вас) там, я сам благословенний Лето (?)».

Поряд великими літерами написано: «АПОЛЛОНУ ДІДІМЕЙСЬКОМУ (та) МІЛЕТСЬКОМУ». І далі: «Переможою Борея (півночі)». На зворотньому боці читаємо: «Сімдесят волів Дідімейському (Аполлону).» Нижче повторення: «Переможою Борея»¹².

Як справедливо відзначила А. С. Русяєва, зміст пам'ятки — багатоплановий. В ній, наприклад, згадується кілька культових епітетів Аполлона, які підсилюють ту чи іншу релігійну функцію бога. Нас же більше цікавить співвідношення цих епітетів із зооморфним кодом, закладеним у цьому написі. Саме це ми і спробуємо виявити, аналізуючи окремі сюжети звіриного стилю, що містяться на ливарних формах та готових виробах.

На одній із березанських форм, опублікованих Н. О. Сон, вирізьблено негативи (на наш погляд, за аналогією з Пантикапесем¹³ — бутеролей мечей) — із зображенням вовка чи собаки, який згорнувся (рис. 1, 2). Зображення дуже близькі один до одного й різняться лише деякими другорядними деталями. Голова у звірів занадто велика. Добре модельовані гострі вуха, очі, розкрита паща, невеликий хвостик у вигляді орлиної голівки. Задні лапи, підібгані під тулуб, також мають аналогічний вигляд. Гриву передано пересіченими лініями, що створюють сітку. Це дозволяє датувати форму не пізніше першої половини V ст. до н. е. Подібний мотив ми зустрічасмо, наприклад, на кістяній платівці з Ольвії, знайденій 1935 р. (рис. 2, 5)¹⁴. Дослідники вважають, що він є східним (хеттським) за походженням¹⁵.

Зображення вовка (собаки), згорнутого у кільце або напівкільце, набуло поширення на території Євразії у першій половині V ст. до н. е. Бляшки з таким рисунком відомі в сакських пам'ятках пониззя Сирдар'ї, в районах поширення ананійнської та савроматської культур, степової та лісостепової Скіфії¹⁶. Останнім часом подібні вироби знайдено в придністровській групі скіфських пам'яток* та під м. Варна в Болгарії**.

Частина згаданих виробів має античне походження. Показовими у цьому плані є бляшки з кургану Кулаковського під Сімферополем (рис. 1, 3) та кургану поблизу с. Ковалівка на Николаївщині (рис. 1, 1). В обох випадках тіло тварини дскороване зображеннями звірів. Так, на бляшці з кургану Кулаковського вирізняються шість пташиних голівок, голова лося та фігурка копитної тварини. Зображення на виробі з ковалівського кургану оздоблене додатково лосиною та кількома голівками орлиноголових грифонів. В обох випадках композицію виконано в ажурній техніці, що також характерно для виробів у звіриному стилі грецького походження.

У копитній тварині на бляшці з кургану Кулаковського М. І. Артамонов вбачав козла з повернутою головою. Е. В. Яковенко навпаки, бачить у ній коня, аналогічного зображенням на бляшках із курганів поблизу сіл Гладківщина та Синявка у правобережному лісостепу¹⁷.

У зв'язку з локалізацією одного з центрів виробництва бляшок у вигляді

* Розкопки С. В. Ярового.

** Інформація А. Мишчева.

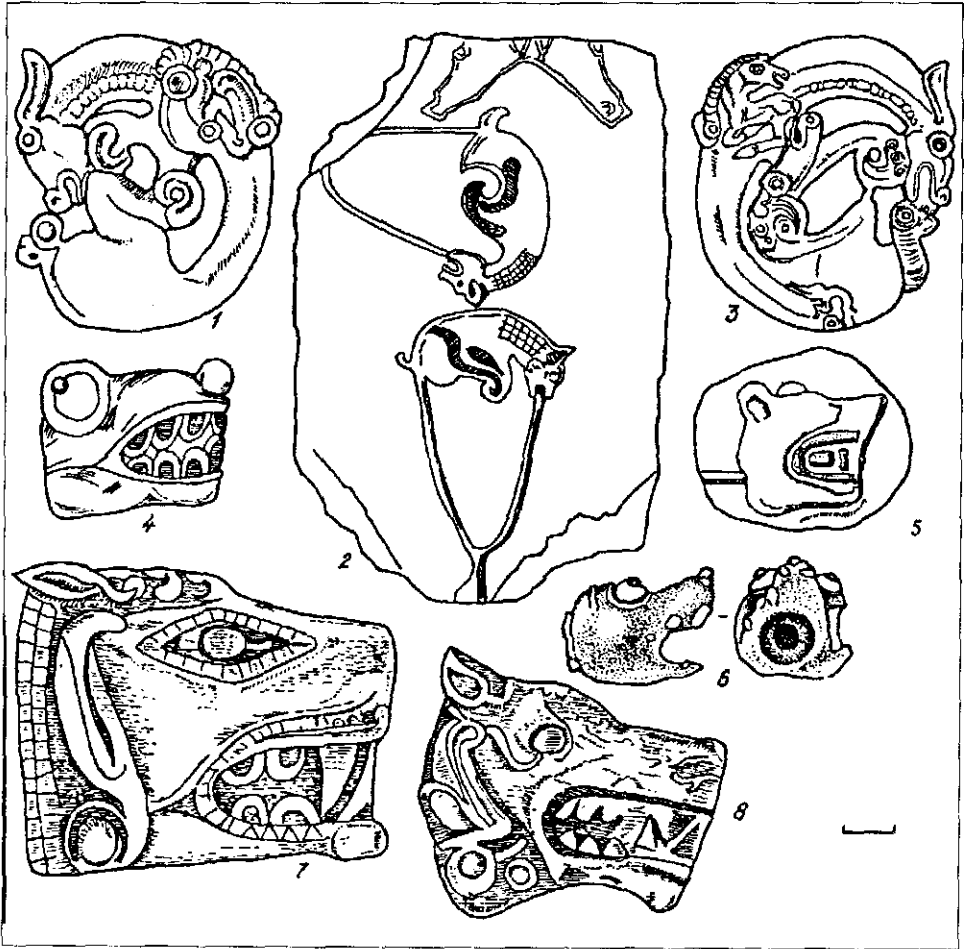

Рис. 1. Образ вовка (собаки) у пам'ятках мистецтва Північного Причорномор'я кінця VI—V ст. до н. е.: 1 — бляха із кургану поблизу с. Ковалівка; 2 — ливарна форма із Березані (1975 р.); 3 — бляха із кургану Кулаковського; 4 — кістяна платівка із поселення Чортувате-VII; 5 — ливарна форма із Марцінського могильника; 6 — скляний амулет із поселення Козирка-IX; 7 — кістяна пряжка із Ольвії; 8 — бронзова бляха з Кубані.

хижака, згорнутого у напівкільце, вважаємо за доцільне ще раз повернутися до так званих хрещатих блях. Виділяється кілька їх типів.

Перший тип (рис. 2, 1) виділено за знахідкою в одній із могил Ольвійського некрополя¹⁸. Вертикальну частину хрестовини прикрашено чотирма баранячими головами, які на думку Б. В. Фармаковського, трактовані в дусі античного архаїчного мистецтва. Поздовжня частина хрестовини та нижня частина вертикальної оформлені у вигляді трьох орлиних голівок, виконаних у традиціях ольвійської школи звіриного стилю¹⁹. По центру хрестовини, у спеціальному колі розміщено зображення хижака, згорнутого у кільце. Аналогічний рисунок бачимо на бляшках, що походять з кургану № 482 поблизу с. Басівка (рис. 2, 4)²⁰ та одного з курганів на території Румунії²¹.

Другий тип становлять бляхи, виявлені в кургані поблизу с. Опішлянка на Ворсклі та зруйнованому комплексі поблизу с. Гусарка в Запорізькій обл.²² Вироби ідентичні (рис. 2, 3). З лицьового боку бронзова платівка оздоблена невисоким рельєфним орнаментом, виконаним у техніці литва, зверху якого платівка плакована золотим листом, що до деталей копіює орнамент. На верхній прямокутній частині бляхи зображено чотири хижаки, голови яких повернуто вправо. У хижаків м'язисті сухорляві тіла, непропорційно великі голови з ледь відкритою пащею та великим округлим оком. Вуха овальні, ледве виступають за контури голівок. Лапи у хижаків

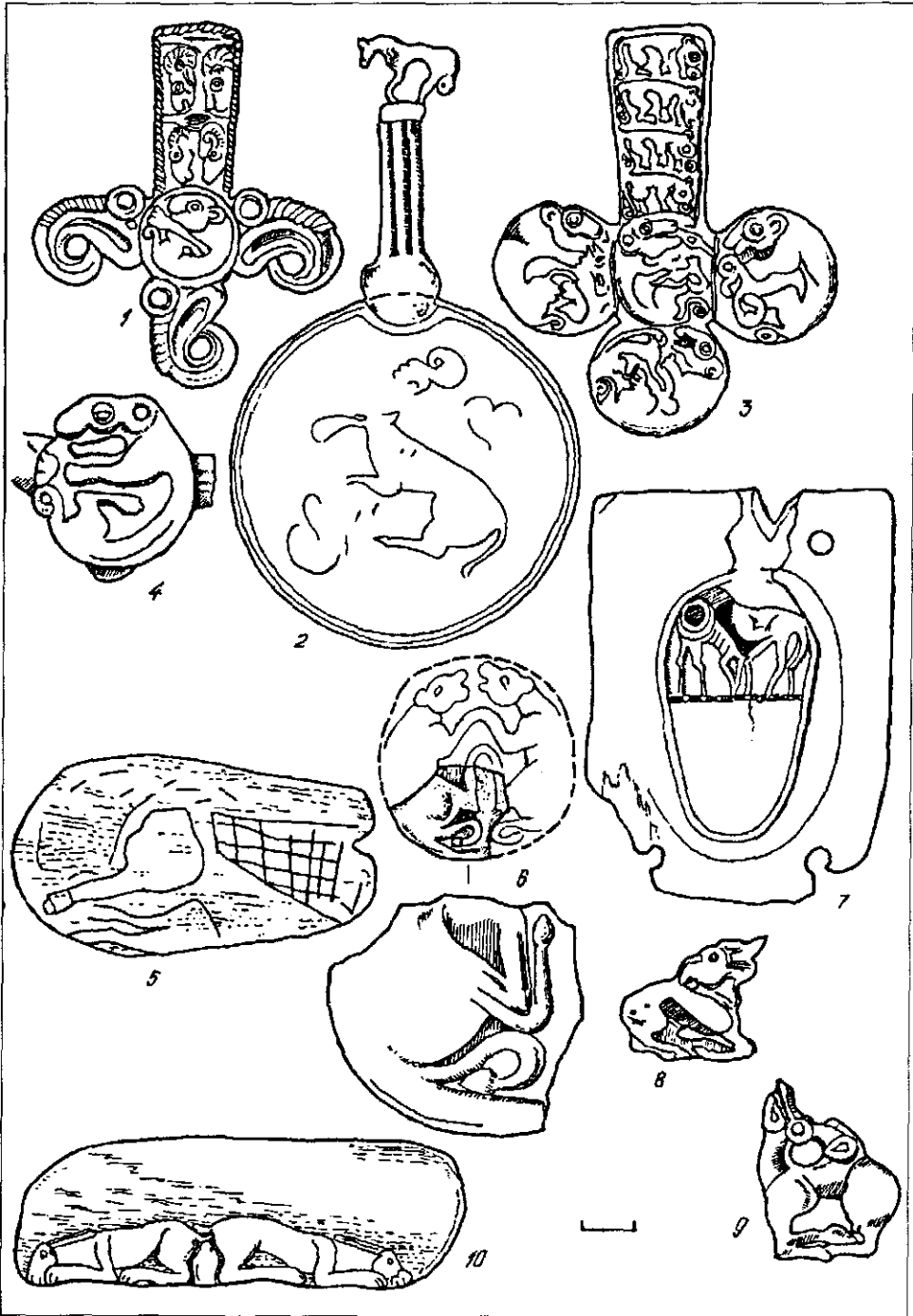

Рис. 2. Пам'ятки звіриного стилю з Північного Причорномор'я: 1 — хрещата бляха із Ольвії; 2 — бронзове люстро із Ольвії; 3 — хрещата бляха із Опішлянки; 4 — бляха з кургану № 492 поблизу с. Басівка; 5 — кістяна платівка із Ольвії; 6 — ливарна форма з Пантікапея; 7 — ливарна форма з Березані (1975 р.); 8, 9 — бронзові бляшки з Ольвії; 10 — кістяна платівка з Чортуватого-VII.

трипалі, довгі хвости опущені донизу й трохи загнуті. У центрі бляхи та на її округлих кінцях орнаментальні композиції ідентичні. На них зображено хижака, який роздирає трав'яну тварину. Тіла хижаків близькі до тих, що прикрашають прямокутний кінець бляхи. Вони згорнуті в напівкільце, посередині якого міститься фігурка трав'яної тварини з повернутою назад мор-

дою (офірна поза). В центрі бляшки та на її лівому кінці голови травовідних прикрашені невеликими різьками. В. Ю. Мурзін вбачає у копитному козла. Ми ж вважаємо, що тут зображено лося, подібного до тих, які ми зустрічаємо на бляхах з Ольвії (рис. 2, 8, 9)²³. Про це свідчить як витягнута, характерна тільки для цієї тварини морда, так і трактування рогів.

Інший різновид хрещатих блях становлять прикраси, що походять з кургану № 2 поблизу с. Волківці та колекції Боткіна²⁴. Волковецька бляха у верхній частині оздоблена зображенням двох хижаків, один під другим, вправо. Нижче розміщено велике зображення хижака, з головою, повернутою до перших двох. Хрестовина та її середина виконані у вигляді чотирьох згорнутих у кільце хижаків, що роздирають якусь тварину. Цей різновид бляшок за стилем виконання найближче стоїть до прикрас із Опішлянки та Гусарки, але різниться грубшою роботою.

Свого часу Б. М. Граков датував хрещаті бляхи початком VI ст. до н. е. С. І. Капошина віднесла час побутування цих виробів до кінця VI — першої половини V ст. до н. е. У межах першої половини V ст. до н. е. датує прикрасу з Гусарки В. Ю. Мурзін²⁵. У світлі сучасних даних остання дата є найбільш прийнятною.

Хрещаті бляхи близьких типів відомі в районах поширення ананійської культури, а також на території Карпато-Дунайського басейну²⁶. Але карпато-дунайські зразки значно розрізняються зі знайденими в Скіфії. На думку Б. М. Гракова, бляхи, що походять із Північного Причорномор'я, слугували прототипами для виробів, знайдених на території сучасної Угорщини. Висновки дослідника залишаються актуальними і сьогодні.

Базуючись на стилістичній подібності блях, В. Ю. Мурзін поділив їх на три типи і дійшов висновку, що подібні прикраси випускались серіями, і, мабуть, в одних і тих же майстернях. На нашу думку, перші два типи є роботою ремісників Ольвійської держави. Ймовірно, це були мешканці Березані. Бляшки ж типу волковецької, можливо, виконані скіфськими майстрами, які перебували під великим впливом античного мистецтва.

У ряді робіт Н. А. Онайко²⁷ висловила сумнів стосовно ольвійської атрибуції хрещатих блях. Дослідниця схильна віднести ці вироби до діяльності боспорських ремісників. Але вона не враховує, що в Криму та на Тамані подібні вироби зовсім не зустрічаються. Далі, Н. А. Онайко шукає аналогії в трактуванні морд хижаків на хрещатих бляхах не в ольвійських матеріалах, а в зображеннях звірів у мистецтві Північно-Східного Причорномор'я. Для доказу боспорського походження бляшки із Опішлянки дослідниця наводить як приклад використану на ній техніку обкладки бронзових виробів золотими листами, вважаючи, що вона ніби то характерна тільки для Боспору. Але як відомо, техніка тиснення в Ольвії, поряд з бронзовим литвом, набула широкого розвитку. Найважливішим же доказом ольвійського (березанського) походження хрещатих блях, як ми вважаємо, є знахідка на Березані проаналізованої вище ливарної форми.

У зв'язку з піднятою темою, хочемо ще раз зупинитися на проблемі локалізації центру виробництва золотих піхов меча з Томаковської могили. На перехресті піхов зображено дві симетричні фігурки напівзгорнутих хижаків з кігтистими трипалими лапами, ніздрі та паща з'єднані і мають вигляд широкого напівовалу. Морда подовжена, кінець хвоста оформлено у вигляді пташиної голівки А. П. Манцевич вважала техніку виконання прикрас піхов варварською і відносила їх до фракійського виробництва. В. А. Іллінська відзначала, що прикраси томаковських та шумейковських піхов виконані грецьким майстром, який сполучив еллінські художні прийоми зі скіфськими звіриними мотивами. Аналогії, якими вона користується, припускають, що ці піхи було створено ольвійськими майстрами. На Ольвію як центр виробництва піхов із Томаковки безпосередньо вказували А. А. Іссен, І. В. Яценко, С. І. Капошина та багато інших вчених²⁸.

Іншого висновку дійшла Н. А. Онайко²⁹, яка центром виготовлення подібної продукції вважає Пантікапей або ж азіатську частину Боспору. З її твердженням, що Ольвія ніколи не була центром виробництва великих творів торевтики, погодитися важко. Зокрема, в Ольвії було знайдено форму для

виготовлення оббивок сагайдаків із зображенням грифона, що роздирає оленя*. Аналіз її робить подальшу дискусію непотрібною.

Нам вже доводилося говорити про те, що у семантиці звіриного стилю хижакі співвідносяться з нижнім хтонічним світом. Але хтонічний світ — це не тільки стихія смерті, але й породжуючий початок. У зв'язку з цим зображення собаки (вовка) в колхідській та кобанській культурах пов'язувалося з уявленнями про велику матір-природу, з ідеєю родючості. В. І. Абасв знайшов у нартському епосі сліди традиції про вовка-пращура, яка, на його думку, походить ще з скіфо-сарматських часів. Поклоніння вовку набуло поширення у Стародавньому Римі. Так, жир та м'ясо вовка вважалися ліками від багатьох хвороб, існували також повір'я про перетворення людей у вовків (Serv. Aen. VIII, 97; IX, 54; Plin., NH, VIII, 34, 2). Паредрою бога Луперкалій була Луперка, яка ототожнювалася з вовчицею, що вигодувала Ромула та Рема. З іншого боку, Д. С. Раєвський виявив сталий зв'язок мотиву, що нас цікавить, з бутеролями мечей (акінаків), де меч виконував роль одного з еквівалентів світової осі, бутероль тут — елемент, що маркує нижню частину цього предмету, відповідав хтонічному світу³⁰. Це є додатковими доказами на користь того, що проаналізована форма з Березані призначалася для відливання бутеролей мечей.

У зв'язку з публікацією А. С. Русяєвою вже згаданого раніше березанського графіто, з'явилася можливість визначити реальний зміст культу вовка (собаки), який в архаїчний час поширився на території Ольвійського полісу³¹. Привертає увагу перша частина напису: «Сім: вовк слабий (немічний, безсилий)...» Дослідники пов'язує її з існуванням у Нижньому Побужжі культу Аполлона Лікея. Цей культовий епітет Аполлона згадується також у графіті-календарі Ольвії Андокіда³². Більшість вчених етимологію епіклез Аполлона, похідних від *Λυχοῦ* (*Λυχοῦ*) *επιῆς*, *Λυχειοῦ*) т. п.) пояснюють зв'язком бога з твариною³³. На культовий зв'язок Аполлона з вовком вказує багато стародавніх авторів (Arist., Hist. anim. VI, 35; Paus. II, 9, 3; X, 4, 7).

Ймовірно, культ Аполлона Лікейського відомий у багатьох місцях Еллади, був занесений іонійськими колоністами і на територію Ольвійського полісу³⁴. Адже наявність спеціального бога-пастуха, вовковбивці та охоронця табунів і отар, була досить актуальною для грецьких переселенців у Нижньому Побужжі. Адже скотарство, у тому числі і відгонне, посідало одне з провідних місць в їх господарській діяльності.

Як відомо, у стародавнього населення смерть та життя розглядалися як дві діалектично пов'язані засади: життя продовжує смерть, а смерть — життя. І перше, і друге — лише різні боки єдиного коловороту буття. Це мабуть і породило тісний зв'язок Аполлона Лікея з ольвійським календарем. Недарма його епіклез фігурує на графіто Андокіда. Привертає увагу і форма напису, де назви місяців накреслені по спіралі. Про зв'язок комплексу березанських форм з виробництвом амулетів календарно-астрального циклу, свідчить і зображення на них лунниць, а також символів зодіакальних сузір'їв (рис. 4, 2).

У зв'язку з піднятим питанням, хочемо згадати про ще одну форму з Березані, знайдену М. Ф. Болтенком у 1932 р. Нині вона зберігається в ОАМ (№ А—25515).

Підпрямокутна в плані половинка двостулкової форми виготовлена із сірого сланцю тієї ж якості, що і видрукувані Н. О. Сон. На площині вирізьблено негативи для відливання чотирьох предметів: лунниці, оздобленої на кінцях псевдозерню, а по тулубу — псевдосканню; ворварки у вигляді зрізаного конуса; два негативи, призначені для виготовлення бутеролей, оформлених у звіриному стилі (рис. 3, 1).

Типи лунниць та ворварок, представлених на нашому негативі, простежуються і за іншими археологічними знахідками як на Березані і Ольвії, так і на поселеннях Ольвійської округи³⁵.

Зупинимося детальніше на описі негативів, призначених для виготовлення бутеролей мечей. Вони майже ідентичні, нижня частина відокремлюється

* З відбитком форми автору вдалося ознайомитися в ІІМК завдяки люб'язності О. І. Леві.

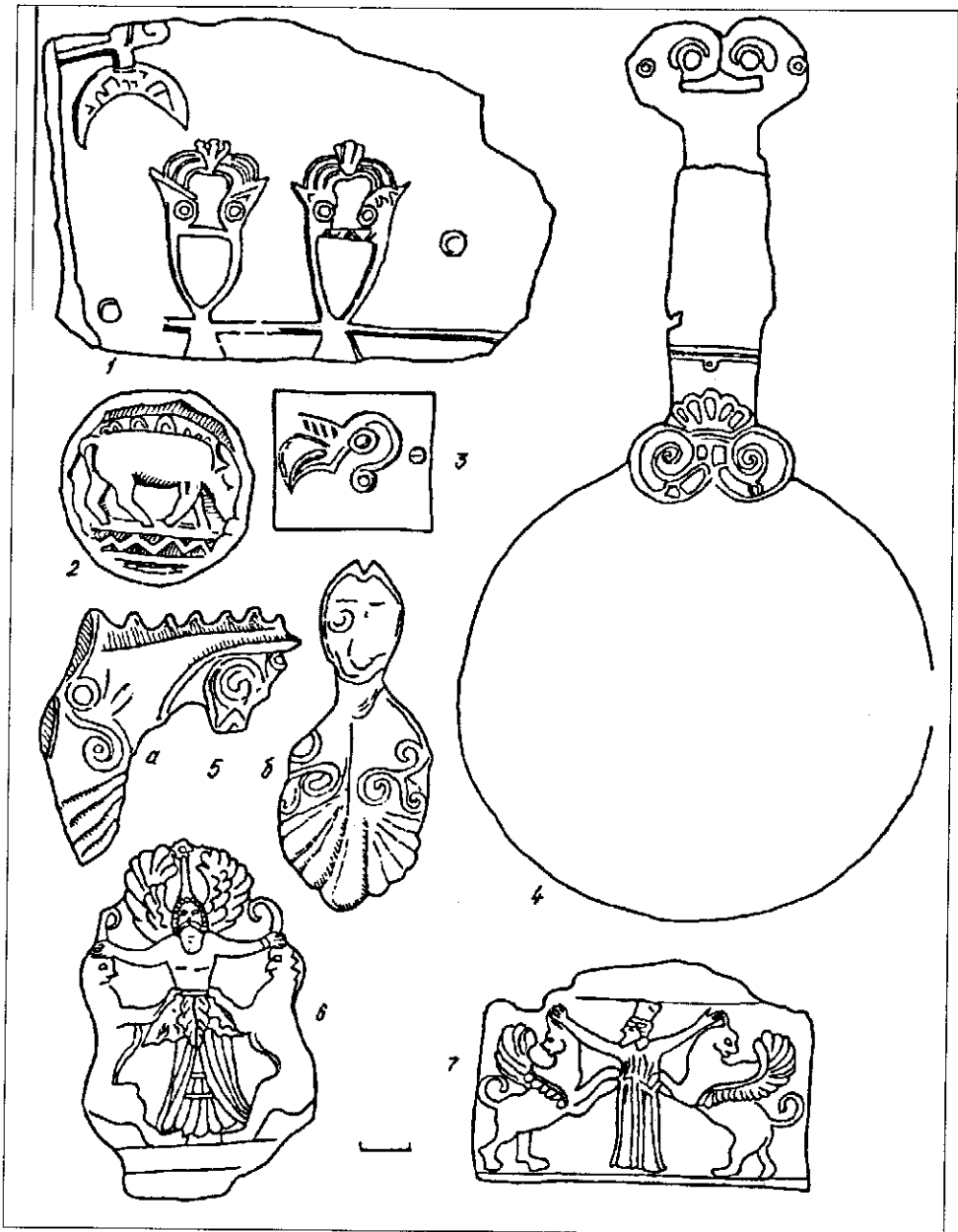

Рис. 3. Пам'ятки античного образотворчого мистецтва із Північного Причорномор'я та Середземномор'я: 1 — ливарна форма із Березані (1932 р.); 2 — руків'я бронзового люстра з кургану поблизу с. Бобрися; 3 — відбиток з ольвійської матриці; 4 — бронзове люстро із кургану поблизу с. Басівка; 5 — кінський налобник з поселення Лимани; 6 — грифони в геральдичній позі IV ст. до н. е. Афіньський музей; 7 — грифони та напівантропоморфне божество. Олінь. V—IV ст. до н. е.

від верхньої своєрідною композиційною «перекладинкою». «Перекладинка» одного із негативів прикрашена ламаною лінією — псевдосканню. Аналогічний орнамент зустрічаємо на бронзовому люстерку (рис. 3, 2), знайденому у скіфському кургані поблизу с. Бобрися на Смілянщині. Ряд дослідників вважають його античним за походженням, а деякі з них прямо вказують на Ольвію як місце його виробництва, датуючи кінцем VI — першою половиною V ст. до н. е.

Композицію оформлено у вигляді двох голівок грифонів у геральдичній позі — дзьоб до дзьоба. Між ними — трипелюсткова пальметка. Близький до

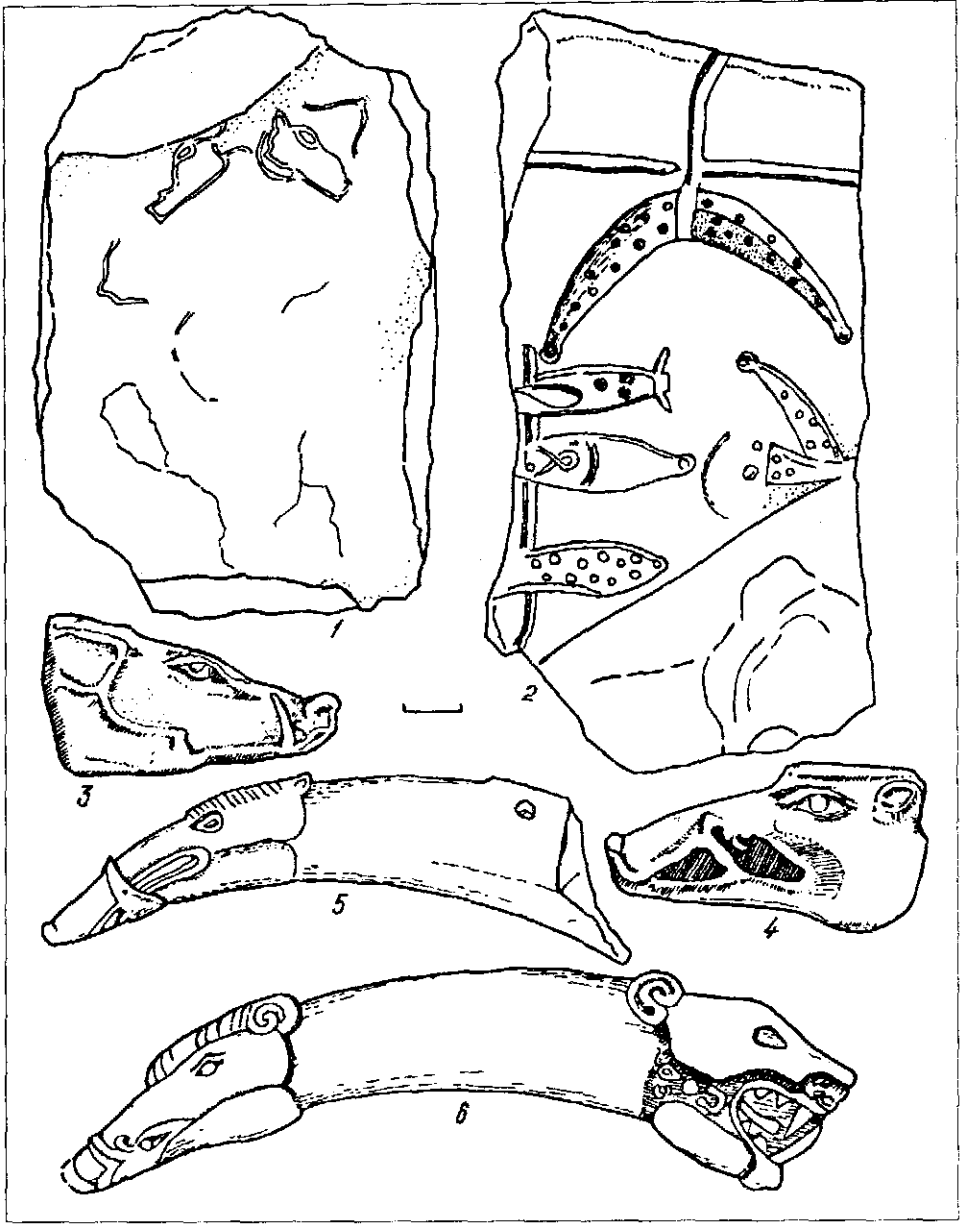

Рис. 4. Пам'ятки звіриного стилю з Північного Причорномор'я та Поволжя: 1 — розмітка на ливарній формі з Березані; 2 — ливарна форма для виготовлення астральних амулетів із Березані (1975); 3 — відбиток з кошарської форми; 4 — бляха із скіфського кургану поблизу с. Дніпряни; 5 — амулет з поселення поблизу Глибокої Пристані; 6 — амулет із кургану поблизу с. Привільне в Поволжі.

нашого стиль виконання пташиних голівок зустрічаємо на ольвійській матриці початку V ст. до н. е. (рис. 3, 3), хрещатих бляхах із Ольвії (рис. 2, 1) та Румунії, люстерку із скіфського кургану поблизу с. Басівка (рис. 3, 4), бронзовому наноснику із поселення Лимани на Лівобережжі Бузького лиману (рис. 3, 5) та інших пам'ятках.

Перед нами без сумніву близькосхідна за походженням композиція, яка за змістом була однією із форм реалізації концепції світового дерева. Воно відбивало уявлення про складний багатопверховий всесвіт, до якого входили самостійні світи: світ світлих небесних богів, реальний земний світ та підземне царство. У корінні дерева розмішувалися хтонічні істоти, які символізували землю, морок, вологу, смерть — лев, пантера, вовк і т. п. На

верхівці сидів цар пернатих — орел, який ототожнювався з небом, сонцем, світлом, добром. Біля підніжжя дерева мешкали копитні: олені, лані, гірські козли, вівці. Небесні птахи та хтонічні тварини були антагоністами — полкосами. Але і ті й інші несли постійну загрозу для смертних.

Як ми вважаємо, ключем для дешифрування реального змісту зображень орлино- та левоголових грифонів або окремих частин їхнього тіла, що зустрічаються на території Ольвійської держави, може бути така фраза березанського графіто: «Переможець Півночі (північного вітру)». Про її виняткове значення у загальному контексті свідчить той факт, що її повторено двічі, на обох боках платівки. Тут, без сумніву, йдеться про Аполлона Гіперборейського одним із символів якого були орлино- та левоголові грифони³⁶.

Роль Аполлона Гіперборейського в релігії іонійських колоністів була особливо значною, зважаючи на його зв'язки з міфічним народом гіперборейців, які «настільки тісно пов'язані з Аполлоном та Артемідою, що без цих божеств і поза ними ніколи і не мислилися в античності»³⁷. Стародавні автори називали гіперборейцями, сарматами та аримаспами всіх, хто жив вище Понту Евксінського, Істру та Адріатичного моря (Strabo, XI, 6, 2). Гіперборейські місця були й у самій Греції. Це в першу чергу ті центри, де широку популярність отримав культ Аполлона: Делос, Дельфи, Локри, Фесалія. Як свідчать археологічні джерела, він був відомий з найдавніших часів і в Мілеті. У зв'язку з цим символіка грифона, як вважає ряд дослідників, з'явилася на північних берегах Понту під впливом Мілету та Дідім й в основі своїй має малоазійські корені³⁸.

Гіперборейців часто пов'язували з добуванням та обробкою міді. Згідно Страбону (XV, 1, 57), від них на Делос були доставлені злитки міді, дощ у них йде мідними краплинами, що підмітаються. У цьому плані гіперборейськими можна назвати і деякі місця у Нижньому Побужжі, де в архаїчну добу була розвинута кольорова металургія. Це в першу чергу Ягорлицьке поселення, Брезань та Ольвія.

Близьким до березанського за семантичним та семіотичним змістом виявилось зооморфне зображення на кістяній платівці, знайденої В. М. Отрешком у 1993 р. на пізньоархаїчному поселенні Чортувате-VII (рис. 2, 10). Композиція складається з двох тварин у геральдичній позі, крупами до світового дерева, світової гори чи омфала (пупа землі), ідея яких була досить популярною у багатьох стародавніх народів, у тому числі греків³⁹.

Брезанську та чортуватівську композиції об'єднує один важливий момент. Як відомо, в індо-іранській та індо-європейській традиціях хижакі досить рідко виступали у якості шлюбних партнерів біля дерева життя. Семантично близькі до композицій із Березані та Чортуватого і деякі суто античні пам'ятки образотворчого мистецтва (рис. 3, 6, 7).

За останні роки вдалося з'ясувати, що на території Ольвійської держави виготовлялися і користувалися широкою популярністю вироби із зображенням фігурки вєпра або окремих його частин. Мотив дикого кабана на території Північного Причорномор'я зустрічаємо вже на срібному люстрі з Келермесу, п'ятці руків'я келермеської сокири, центральній ручці бронзового свічада з кургану № 35 поблизу с. Бобриця (рис. 4, 2). Але особливого поширення він одержує у V ст. до н. е. в прикрасах золотих і бронзових блях кінської вуздечки. Дослідники вже давно справедливо відзначали, що центри виробництва значної кількості таких речей слід шукати в античних містах на північних берегах Понту, в першу чергу, в Ольвії⁴⁰ та на Боспорі. Щодо Ольвійського полісу, ця теза підтверджується знахідками форм. Так, на формах, знайдених В. В. Лапінін на Березані, виявлено розмітку для негативів із зображенням голів вєпра (рис. 1, 2, у верхній частині форми; рис. 4, 1).

1987 р. при дослідженні Кошарського городища (Е. О. Левіна), розташованого в гирлі Тілігульського лиману, при вибірці житла кінця IV — середини III ст. до н. е., було знайдено ливарну форму. Вона виготовлена із розпиленої ручки амфори. Негативи є на обох боках. На одному з них — зображення голови дикого кабана — з вузьким рилом, довгим, трохи загнутим іклом, що випирає із закритої пащі. Трохи нижче похилого лоба розміщений вузький овальний розріз ока. У задню верхню частину голови вписано вух

підпрямокутної форми. Рельєфно двома рубчиками змодельовано загривок (рис. 4, 3). На зворотньому боці вирізьблено негатив для відливання прикрас у вигляді солярного знака.

Аналіз зображення кошарського вепра показав, що не зважаючи на досить пізні датування форми, враховуючи археологічні умови знахідки, час її виготовлення слід віднести до V ст. до н. е. Так, близькі аналогії цим виробам бачимо на бляшці від кінської вузди з кургану поблизу с. Дніпряни (рис. 4, 4), крилі золотої обклашки піхов акінака з кургану № 30 поблизу с. Велика Білозірка, золотій бляшці з кургану Баби та деяких інших скіфських пам'яток⁴¹. Для визначення дати форми з Кошар важливе значення мають також ливарна форма з Маріцінського могильника (рис. 1, 5), готовий виріб з поселення Широка Балка під Ольвією, прикраса з зображенням лев'ячої голови із Журівських курганів (рис. 1, 8), а також деякі інші пам'ятки подібного типу⁴².

На користь вказаної дати можуть свідчити і знахідки в комплексі з формою фрагментів хіоських опуклогорлих амфор.

1990 р. Північно-Причорноморською експедицією ІА АН України (С. Б. Буйських) на городищі Глибока Пристань поблизу гирла Дніпра на правому березі лиману при дослідженні поли зольника-есхари II, серед матеріалів рубежу V—IV ст. до н. е. було знайдено різьблене ікло дикого кабана (рис. 4, 5). Вузкий кінець ікла з лицьового боку оздоблено зображенням голови звіра. Пащу передано за допомогою жолобчастого заглиблення. З неї випирає велике ікло. Око та вухо листоподібної форми. Щетину зображено навскісним штрихуванням.

Ці нюанси свідчать, що голова належить саме дикому кабану. За стилем виконання досить близьку аналогію глибокопристанському виробу становить ікло (рис. 4, 6) із савроматського кургану VI — першої половини V ст. до н. е. поблизу с. Новопривільне в Саратовській обл.⁴³. Виходячи із загального датування подібних виробів⁴⁴, і особливо новопривільнянської знахідки, голопристанське ікло також слід датувати не пізніше першої половини V ст. до н. е.

Таким чином, нові знахідки на території Нижнього Побужжя пам'яток образотворчого мистецтва, форм для виробів зооморфного кола, графіті підтверджують існування одного з найцікавіших явищ у культурному та релігійному житті Ольвії VI—IV ст. до н. е. — особливого звіриного стилю, що мав тут свою специфіку. Підсумовуючи сказане, слід зазначити, що основні сюжети, художньо-стильові та семантичні особливості ольвійської школи звіриного стилю були перенесені в Нижнє Побужжя з Іонії. Як і в Іонії, ця школа з одного боку перебувала під сильним впливом близькосхідного мистецтва та міфології, а з другого — формувалась у безпосередньому зв'язку з суто скіфським звіриним стилем.

Примітки

¹ Ильинская В. А. Современное состояние проблемы скифского звериного стиля // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. — М., 1976. — С. 9—29; Онайко Н. А. Звериный стиль и античный мир Северного Причерноморья. // Там же. — С. 66—73; Островерхов А. С., Охотников С. Б. О некоторых сюжетах на памятниках звериного стиля из собрания Одесского археологического музея // ВДИ. — 1989. — № 2. — С. 50—67.

² Фармаковский Б. В. Архаический период в России // МАР. — 1914. — № 34. — С. 15—78.

³ Ebert M. Südrussland // realexon der Vorgeschichte. — 1927. — XII. — S. 72 ect.; Schefold E. Der Skythische Tierstil in Südrussland // ESA. — 1938. — XII. — S. 65—67, 71.

⁴ Граков Б. М. Чи мада Ольвія торговельні зносини з Поволжям і Приураллям в архаїчну і класичну епохи? // Археологія. — 1947. — Т. I; Прушевская Е. О. Художественная обработка металла (торевтика) // АГСП. — 1955; Скуднова В. М. Скифские зеркала из архаического некрополя Ольвии // ТГЭ. — Т. 7. — С. 3—42; Капошина С. И. Памятники звериного стиля из Ольвии // КСИИМК. — 1950. — Вып. XXXIV. — С. 42—52; Капошина С. И. О скифских элементах в культуре Ольвии // МИА. — 1956. — № 50. — С. 154—198; Капошина С. И. Памятники скифского звериного стиля, найдені в Ольвії // АП УРСР. — 1958. — Т. VII. — С. 98—112.

⁵ Островерхов А. С. Ольвийская школа звериного стиля // Тез. докл. IX ВАЧК. — ВДИ. — 1984. — С. 45; Островерхов А. С. Образ птицы в искусстве ольвийской школы звериного стиля

// Ранний железный век Северо-Западного Причерноморья.— К., 1984.— С. 62—77; *Островерхов А. С., Отрешко В. М.* Новый памятник звериного стиля, найденный близ Ольвии // Памятники древнего искусства Северо-Западного Причерноморья.— К., 1986.— С. 61—66.

⁶ Дискусію про походження скифського звіриного стилю див.: *Погребова М. Н., Раевский Д. С.* Ранние скифы и Древний Восток.— М., 1992.— С. 74—163.

⁷ *Akurgal E.* Kunst Anatolies von Homer bis Alexander.— Berlin, 1961.

⁸ *Блэк В. Б.* К вопросу об истоках скифо-сарматского звериного стиля // Скифо-сибирский звериный стиль...— С. 30—39.

⁹ *Кобылина М. М.* Милет.— М., 1965.— С. 10, 11.

¹⁰ *Большаков А. О., Ильина Ю. И.* Египетские скарабей с острова Березань // ВДИ.— 1988.— № 3.— С. 51—67; *Охотников С. Б., Островерхов А. С.* Скарабеид с Березани // Древнее Причерноморье.— КС ОАМ.— Вып. I.— Одесса, 1993.

¹¹ *Сон Н. А.* Ремесленное производство // Культура населения Ольвии и ее округа в архаическое время.— К., 1987.— С. 118—122.

¹² *Русяева А. С.* Милет — Дидимы — Борисфен — Ольвия // ВДИ.— 1986. № 2.— С. 25—64.

¹³ *Трейстер М. Ю.* Бронзолитейное ремесло Боспора VI—V вв. до н. э. // SGLE.— XXV, 1988.— С. 47—49.

¹⁴ *Капошина С. И.* Памятники звериного стиля...— С. 51.— Рис. 14.

¹⁵ *Погребова М. Н.* Закавказье и его связи с Передней Азией в скифское время.— М., 1984; *Погребова М. Н., Раевский Д. С.* Ранние скифы и Древний Восток.— М., 1984.

¹⁶ *Вишневская А. О.* Культура сакских племен низовьев Сырдарьи в VII—V вв. до н. э.— М., 1973.— С. 158.— Табл. XXVIII, 6, 7; *Ковпаненко Г. Т., Бунятян Е. П., Гаврилюк Н. А.* Раскопки курганов у с. Ковалевка // Курганы на Южном Буге.— К., 1978.— С. 66—68.— Рис. 36, 3, 16; *Галанцига Л. К.* Скифские древности Поднепровья. // САИ.— 1977.— Вып. ДІ—33.— Табл. 13, 4; *Петренко В. Г.* Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. // САИ.— 1967.— Вып. ДІ—4.— Табл. 31, 6; *Ильинская В. А.* Скифы Днепровского лесостепного левобережья.— К., 1968.— С. 134.— Рис. 37.— Табл. XVIII, 3—5; *Смирнов К. Ф.* Савроматы.— М., 1964.— С. 223—225;

¹⁷ *Артамонов М. И.* Сокровища скифских курганов.— Прага-Ленинград, 1966.— С. 30; *Яковенко Э. В.* Указ. соч.— С. 31; пор.: *Ільїнська В. А., Тереножкін О. І.* Скифський період // Археологія УРСР.— К., 1971.— Ч. 2.— С. 145.— Рис. 38, 1; С. 165.— Рис. 47, 5.

¹⁸ *Фармаковский В. Б.* Указ. соч.— С. 28.— Табл. XII.— Рис. 1—3; *Скуднева В. М.* Архаический некрополь Ольвии.— Л., 1988.— С. 55.— Каталог № 55.

¹⁹ *Островерхов А. С.* Образ птицы...— С. 62—77; *Островерхов А. С., Охотников С. Б.* О некоторых мотивах...— С. 55—57.

²⁰ *Ильинская В. А.* Образ кошачьего хищника в раннескифском искусстве // СА.— 1971.— № 2.— С. 80.— Рис. 8, 4.

²¹ *Dumitrescu V.* Acta Prehistorica in Romania.— Bucuresti.— 1974.— P. 88.

²² *Ковпаненко Г. Т.* Племена скифского часу на Ворскле.— К., 1967.— Рис. 47; *Мурзин В. Ю.* Два раннескифских комплекса из Запорожской области // НИАПУ.— К., 1977.— С. 56—58.— Рис. 2.

²³ *Леви Е. И.* К вопросу об ольвийской агоре // СА.— 1954.— Т. XXI.— С. 336.— Рис. 1; *Семенов-Зусер С. А.* Бронзовые фигурки Одесского историко-археологического музея. // НА ОАМ.— Ф. № 59304.— Рис. 55.

²⁴ *Ильинская В. А.* Скифы...— Рис. 37; *Капошина С. И.* О скифских элементах...— С. 188.— Рис. 26.

²⁵ *Граков Б. М.* Чи мала Ольвія...— С. 32; *Капошина С. И.* Указ. соч.— С. 174; *Мурзин В. Ю.* Указ. соч.— С. 59.

²⁶ *Збруева А. В.* История населения Прикамья в ананьинскую эпоху // МИА.— 1952.— № 30.— С. 174.— Табл. XXXI.— Рис. 24; *Parducz M.* Probleme der Scythenzeit im Karpatenbecken // AАН.— 1973.— G. XXV, 1, 2.— Budapest.— P. 32; *Nith A.* Despre unel acitice in Moldova // Materiale arheologice privind istoria veche a R.P.R.— Bucuresti.— 1953.— Vol. 1.— P. 5.

²⁷ *Онайко Н. А.* О воздействии греческого искусства на меотоскифский звериный стиль // СА.— 1976.— № 2.— С. 82; *Онайко Н. А.* О центрах производства...— С. 171.

²⁸ *Манцевич А. П.* Серики из станицы Крымской // АСГЭ.— 1961.— Вып. 4; *Иессен А. А.* Греческая колонизация Северного Причерноморья.— Л., 1947.— С. 55; *Яценко И. В.* Скифия VII—V вв. до н. э. // Тр. ГИМ.— 1950.— Вып. 36.— С. 33; *Капошина С. И.* О скифских элементах...— С. 33.

²⁹ *Онайко Н. А.* Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII—V вв. до н. э. // САИ.— 1966.— Вып. ДІ—27.— С. 20.

³⁰ *Погребова М. Н.* Указ. соч.— С. 148; *Абаев В. И.* Скифоевропейские изогласы.— М.,

1965.— С. 88—90; *Штаерман Е. М.* Социальные основы религии Древнего Рима.— М., 1987.— С. 38, 39.

³¹ *Островецков А. С., Отрепко В. М.* Указ. соч.

³² *Виноградов Ю. Г., Русяева А. С.* Культ Аполлона и календарь Ольвии // *Исследования по античной археологии Северного Причерноморья*.— К., 1980.— С. 34; *Островецков А. С.* Календарь и счет времени в древней Ольвии // *Земля и Вселенная*.— 1990.— № 4.— С. 70—74.

³³ *Досев А. Ф.* Античная мифология в ее историческом развитии.— С. 281—283; *Nilson M. P.* Geschichte der griechischen Religion.— München, 1976.— Bd. 1.— S. 356—358.

³⁴ *Виноградов Ю. Г., Русяева А. С.* Указ. соч.— С. 34; *Русяева А. С.* Земледельческие культуры в Ольвии догетского времени.— К., 1979.— С. 16.

³⁵ *Фурманська А. І.* Ливарні форми з розкопок Ольвії // *АП УРСР*.— 1958.— Т. VII.— Табл. I, 2; III, 2 та ін.

³⁶ *Шталь И. В.* Эпические предания Древней Греции.— М., 1989.— С. 132.

³⁷ *Досев А. Ф.* Античная мифология...— С. 402.

³⁸ *Анохин В. А.* Монеты-стрелки // *Ольвия и ее округа*.— К., 1986.— С. 84; *Русяева А. С.* Милет — Дидимы — Борисфен — Ольвия.— С. 25—64.

³⁹ *Евсюков В. В.* Мифы о Вселенной.— М., 1988.— С. 159 сл.

⁴⁰ *Ильинская В. А.* Скифы...— С. 133; *Лесков А. М.* Новые сокровища курганов Украины.— Л., 1972.— №№ 35, 37; *Мозолевский Б. Н.* Скифские погребения у с. Нагорное близ г. Орджоникидзе на Днепропетровщине // *Скифские древности*.— К., 1973.— С. 224.— Рис. 32.

⁴¹ *Мурзин В. Ю., Черненко Є. В.* Скифські кургани поблизу с. Дніпряни // *Археологія*.— 1979.— Вип. 32.— С. 61—63.— Рис. 1, 1.

⁴² *Бобринский А. А.* Отчет о раскопках в Чигиринском уезде Киевской губернии // *ИАК*.— 1905.— Вып. 14.— Рис. 23 и 35; *Рабичкин Б. М.* Поселение у Широкой Балки // *КСИИМК*.— 1951.— № 11.— С. 117; *Островецков А. С., Отрепко В. М.* Указ. соч.— Рис. 1; 2.

⁴³ *Максимов Е. К.* Новые находки савроматского звериного стиля в Поволжье // *Скифо-сибирский звериный стиль*...— Рис. 1.

⁴⁴ *Чежина Е. Ф.* Орнаментированные кабаньи клыки и их имитации в скифскую эпоху // *АСГЭ*.— 1991.— Вып. 31.— С. 30—42.

А. С. Островецков

ЗВЕРИНЫЙ СТИЛЬ В КУЛЬТУРЕ ОЛЬВИИ

В статье анализируются материалы, свидетельствующие о производстве на территории Ольвийского государства изделий в зверином стиле и их широкой популярности в среде ольвиополитов. Автор приходит к выводу о формировании в VI—IV вв. до н. э. особой ольвийской школы звериного стиля, основные сюжеты и стилевые особенности которой были завезены в Нижнее Побужье из Ионии. В свою очередь, ионийская школа звериного стиля сложилась под сильным влиянием ближневосточного искусства и мифологии II — первой половины I тыс. до н. э.

На формирование ольвийской школы звериного стиля определенное влияние оказал собственно скифский звериный стиль и другие родственные ему стилевые направления глобального по своим масштабам евразийского историко-культурного феномена.

A. S. Ostroverkhov

ANIMAL STYLE IN CULTURE OF OLBIA

The author analyzes materials which confirm production of articles in an animal style in the territory of the Olbian state and their wide popularity among Olbiopolites. The author comes to the conclusion about formation of a particular Olbien school of the animal style in the 6th-4th cent. B.C. Main subjects and style peculiarities were borrowed to the Lower Bug region from Ionia. The Ionic school of the animal style was formed under strong influence of the Near East art and mythology of the 2nd and first half the 1st millennium B.C.

Formation of the Olbian school of the animal style was under definite influence of the Scythian animal style proper and of other similar stylistic trends of the Eurasian historico-cultural phenomenon global as to its scale.